

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת ויקהל-פקודי, תשס"ד
מספר 540מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"כל המוסיף גורע" - על הדרשה ועל ההלכה

"כל המוסיף גורע" - מקור הדרשה

בתלמוד הבבלי (סנהדרין כט, ע"א)¹ מצביעים כמה אמוראים על מקורות מקראיים ללימוד הדרשה של "כל המוסיף גורע". אחד המקורות קשור למידות הארון, שמופיעות גם בפרשתנו:

אמר חזקיה: מנין שכל המוסיף גורע - שנאמר (בר' ג: ג) 'אמר א-להים לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו'. רב משרשיא אמר: מהכא (שם' כה: י) 'אמתים וחצי ארכו'. רב אשי אמר: (שם' כו: ז) 'עשתי עשרה יריעת'.

הסבר למקור הראשון מובא בפסיקתא זוטרותא (לקח טוב, בר', ג):

אע"פ שלא אמר הקב"ה לאדם לא תגע בו, הוא צוה לחוה לא תגע בו, להחמיר עליה להרחיקה מן העבירה, זה שאמרו רבותינו ז"ל כל המוסיף גורע, כי הנחש דחף את חוה ונגעה באילן ולא מתה, אמר לה הנחש הלא תראי כי כשם שנגעת בו ולא מתה כך אם תאכלי ולא תמותי ובכך נתפתתה.

בעניין המקור השני אומר רש"י: "אמתים - דל אלף מהכא קרי ביה מתים (כמו מאתיים) הוי שתי מאות אמה". ורש"י ממשיך ומסביר: "כל אותיות שבתורה הברתם ככתיבתם, כמו ועשית ואמרת - כאלו כתובה בה"א". הכוונה היא שבלא האות אלף, היה אורך הארון מאתיים אמה ומחצית, ואילו משנוספה האות אלף, נגרע אורכו ועומד על שתי אמות ומחצה בלבד. על דברי רש"י מקשה המהרש"א שתי שאלות: א. אילו היה כתוב "מ(א)תיים וחצי ארכו" לא היינו יודעים שמדובר באמה "ואימא מאתיים טפחים או אצבעות". ב. השמטת אותיות התנועה שכיחה בתורה בפעלים ובאותיות השימוש, אך לא בשמות. לפיכך מסביר המהרש"א שהפסוק הובא לסימן בלבד. הוכחת הגמרא היא משיחת בני אדם; כאשר שניים מדברים בעניין מידות כלשהן ושואל האחד: "כמה אמות?" אם השני משיב לו: "מתים" - נשמע ממנו ב' מאות אמות... אבל אם השיב לו בתוספת א', אמתים, לא נשמע ממנו כי אם ב' אמות, וא"כ הוא גורע בדבורו". ומוסיף המהרש"א שעל פי הסבר זה דומה הראיה הזו לראיה הראשונה מהנחש "שע"י תוספת דבור בעלמא... גרעה". ליישוב השאלה הראשונה מובא בלקט חידושי הגאונים על ספר עין יעקב שאפשר ללמוד שמדובר כאן באמות, ולא במידה אחרת, מתוך הסיפא של הפסוק שנאמר בו: "ואמה וחצי רחבו".

דרך אחרת בביאור המקור השני נמצאת בפירושו של הגר"א. הוא אינו תולה את הגריעה באות אלף שבמילה "אמתים", אלא באות וי"ו שבמילה "וחצי", ואומר, שבלא האות וי"ו במילה "וחצי" היה אורך הארון ארבע אמות, כי היינו קוראים: "אמתים - חצי ארכו", ומשנוספה האות וי"ו נגרע אורך הארון ועומד על "אמתים וחצי - ארכו". הפירוש מובא גם בהגהות יעב"ץ (לר' יעקב עמדין) על הסוגיה בסנהדרין, והוא מעיר: "אלא דלא משתעי קרא הכי". כוונתו, כפי הנראה, שדרך התורה לקבוע מידות שלמות, ולא חצאי מידות. הרש"ש מביא אמנם ראיה מקנמן-בָּשָׁם, שעליו נאמר (שם' ל: כג): "מחציתו חמשים ומאתים", אך לדבריו לא מצאנו כן לעניין אמות.²

"כל המוסיף גורע" ואיסור בל תוסיף

יש הבדל בין האיסור של "בל תוסיף" לבין הדרשה של "כל המוסיף גורע". ראשית, "בל תוסיף" הוא איסור בפני עצמו, ואילו הדרשה של "כל המוסיף גורע" אינה איסור בפני עצמו, אלא אמירה שתוספת שאינה במקומה עלולה לגרום להפסד המצווה. זאת ועוד, לא בכל מקרה שבו חל האיסור "בל תוסיף", תחול הקביעה ש"כל המוסיף גורע". נדגים את שני סוגי ההבדלים. הוספה על מצוות התורה אפשרית בדרכים שונות: 1. הוספה בזמן, כגון מי שישן בסוכה ביום השמיני של חג הסוכות, והתכוון לצאת ידי חובת מצוות סוכה. 2. הוספה בכמות, כגון שהניח שני זוגות תפילין בבת אחת. 3. הוספה בעשייה, כגון שנטל לולב, וחזר ונטל בשנית, ועוד כיו"ב. ברוב ההוספות כמו בדוגמאות אלה עובר המוסיף על איסור "בל תוסיף" אך אין ההוספה בגדר "כל המוסיף גורע". רק בהוספה הכמותית, יש דעות שסוברות, שהמצווה עצמה נפסלה, ובכך חל עליו הכלל של "כל המוסיף גורע".³ מצד שני, חל הכלל של "כל המוסיף גורע"

¹ וראו: ילקוט שמעוני, בראשית, רמז כו. להרחבת הדברים, ראו, מגן אבות לרשב"ץ, אבות, א, יז.

² ראו: תורה תמימה, שמות, שם.

³ ראו: תוספות, סוכה לא, ע"ב; סנהדרין פח, ע"ב; רמב"ם, ממרים פ"ד, ה"ג, והשגות הראב"ד, שם; שו"ת גינת ורדים, או"ח, כלל ב, סי' כ; אנציקלופדיה תלמודית, "בל תוסיף", ג, עמ' שכז-של. וראו: מנחות לז ע"ב, ושפת אמת על אתר. וראו: שו"ת חלקת יעקב, אורח חיים, סי' י, בעניין הוספת פסוקי שמירה במזוזה.

בעניינים רבים שאין בהם לאו של "בל תוסיף". בספרות ההלכה מובאים מקרים רבים של "כל המוסיף גורע", ומדובר בדרך כלל בעניינים שאינם מדאורייתא, והתוספת שביקש המבצע לעשות גורמת להפסד. בעל תורה תמימה סובר שכל יסוד איסור "בל תוסיף" נובע מהכלל של "כל המוסיף גורע".⁴

"כל המוסיף גורע" - כמשמעו

רוב האזכורים של הדרשה "כל המוסיף גורע" קשורים לעובדה שעל ידי התוספת הפסיד המוסיף. דרשה זו מופיעה בסוגיות רבות, ונדגים כמה מהן.⁵

מרן המחבר בחיבורו בית יוסף (טור או"ח, סי' נא, אות ט) מביא בשם ספר אורחות חיים שנהגו לסיים את שירת הים בפסוק "כי לה' המלוכה", כדי להוסיף את שם הויה ולהשלים את מניין השמות לי"ח. לכן אין לכפול את הפסוק "ה' ימלך לעלם ועד" (שם' טו:יח), שהרי ההכפלה תעמיד את המספר על י"ט, ותפגום במניין י"ח הנדרש. דומה לזה הוא הדיון במספר הנרות שיש להדליק לכבוד שבת. בשו"ת ציץ אליעזר (יג, סי' כו) נדונה בהרחבה סוגיה זו והמחבר מביא ראיות שלכתחילה אין להרבות יותר משני נרות, שהם כנגד זכור ושמור. על כך נאמר כל המוסיף גורע. ובדיעבד אם מדליקים נרות נוספים ראוי להפרידם מהשניים, כדי לתת היכר. כך, למשל, תעשה אשה ששכחה להדליק פעם אחת ורוצה לקנוס את עצמה להדליק נר נוסף בכל שבתות חייה.

אפשר שלעניין זה של תוספת הפוגמת במניין, מתקשרת גם סוגיית מעשר כספים, אף שטעמה נסתר, כפי שנראה להלן. מרן המחבר מורה בתשובה כיצד יש לנהוג הן בקרן והן ברווחים, ומסיים: "ויזהר שלא יפחות מהעשירית וגם לא יוסיף כי כל המוסיף גורע כי למעשה סוד ויסוד" (שו"ת אבקת רוכל, סי' ג). בעניין חרמות ונידויים ידוע הוא שהחרם חמור מהנידוי. כתב הבית יוסף (טור יו"ד, סי' שלד, אות מח):

נראה כי החרם שהחרים הרב ר' שמשון אינו כלום דמנדין על כבוד הרב אמרו, מחרימין לא אמרו, וכן תלמיד חכם שנדה לכבודו נידוי נידוי, אבל להחרים אין חרמו חרם, ואפילו נידוי לא חל עליו, שכל המוסיף גורע.⁶

גם בסוגיית "גוי מסיח לפי תומו" נדרש הכלל כפשוטו. ההלכה היא שאם גוי הסיח לפי תומו ואמר שפלוני מת, מתירים את אשתו להינשא. בימי המהר"י בן לב נתקבלה עדות זו: "ויען האיש ההוא ויאמר אותו קאריליו שאת אומרת, נהרג בודאי, ואמרה לו אורה בואינה הנזכר בודאי אתה אומר שנהרג, ואמר לה נתחבר לרצחנים והלך עמהם, ושמעתי נאמנה שהם הרגוהו בודאי, ואין לספק כלל". המהריב"ל דן בעדותו של הגוי וכתב: "ויש להסתפק בכמה דברים בזה העדות חדא במאי דאמ' אותו היהודי קאריליו נהרג בודאי וכן נמי במאי דקאמר נתחבר לרצחנים והלך עמהם ושמעתי נאמנ' שהם הרגוהו בודאי ואין לספק כלל וכל הני לישיני יתירי אפשר לומר דכל המוסיף גורע" (שו"ת מהר"י בן לב, ג, סי' פט).⁷ הדיון בלשון הקידושין דומה לעניין זה; אם אמר המקדש: "הרי את מקודשת בטבעת" ולא יסף, לכאורה, אלמלא המילה טבעת, אפשר היה להבין שמקדשה במה שנותן לה, משהוסיף את המילה "טבעת" ולא פירט "זו", אפשר שמתכוון לקדשה בטבעת שבביתו, ולכן כל המוסיף גורע.⁸ רבים השתמשו בכלל זה בעניין כתיבת גט. למשל, נשאלה שאלה כיצד יש לכתוב את השם "הלל" בגט. האם להוסיף את האות יו"ד? והשיב בספר שאילת יעב"ץ (א, סי' קיח): "לכן מוסיף כזה אינו אלא גורע בעיני, ולא הרויח כלום במכתב. כי מדוע נטיל בו אות יתרה שלא נמצאת בכתוב כ"א בשם הילל שבצרי. א"כ הו"ל שינוי השם וקרוב להיות הגט בטל".⁹ בשו"ת האלף לך שלמה (או"ח, סי' נח) נשאל: "אם שח בתפל[ה] כנהוג בזמנינו שאומרים] כדומה בברכת אתה גבור בל"א לעבדיגער גאט העלף אונז [=בלשון אשכנז, א-ל חי עזור לנן] וכדומה, אם זה הוי הפסק". והוא משיב שאף שבדיעבד אין צורך לחזור ולהתפלל שנית, לכתחילה אין לומר זאת, כי כל המוסיף גורע.¹⁰

לגבי תפילת ההלל נאמר (שבת קיח, ע"ב) שמי שאומר הלל בכל יום - הרי זה מחרף ומגדף. מכאן הסיק בעל שו"ת האלף לך שלמה (או"ח סי' קצה), שאין תשלומין לתפילת ההלל. דהיינו אם שכח אדם לאמרה ורוצה להשלימה ביום טוב, אין לעשות זאת, וכל המוסיף גורע. כך קובע הוא גם בעניין מצות מכוונה, ואלו דבריו (שם, השמטות, סי' לד): "אין נוח לי כל תקנתו של כבודו מכמה טעמים. הראשון הוא כי אין נ"ל לעשות חדשות בזה"י בשום אופן בעולם ובדור הזה כל המוסיף גורע."

לכל הדוגמאות שהובאו עד כה יש נפקות הלכתית. לעתים נאמר הכלל גם כשאין השלכה הלכתית, ומדובר במשמעות הרגילה של "כל המוסיף גורע", דהיינו שעל ידי התוספת נגרם הפסד. כך בדוגמה הבאה שעניינה מכירת כיבודים בבית הכנסת (פתיחת ההיכל, מפטיר וכיו"ב) לכל המרבה במחיר, בשיטת המכרז הפתוח. לעתים עומד אדם מהקהל ומעלה את הסכום, כדי להעשיר את קופת בית הכנסת, אף שהוא עצמו אינו מעוניין בקניית הכיבוד. הלה אף התנה עם הגבאים שאם בסופו של דבר הצעת המחיר שלו תישאר האחרונה, ישלם לקופת בית הכנסת רק מחצית

⁴ וראו: שו"ת דברי יציב, אורח חיים, סי' רעה; שו"ת אפרקסתא דעניא, ד, חו"מ, סי' שד. על הקשר בין "כל המוסיף גורע" ובין מצווה הבאה בעבירה, ראו שו"ת יום טוב, סי' ט; שו"ת ציץ אליעזר, כ, סי' ג, אות טו; שו"ת שבט הלוי, א, סי' קעט. דומה שגם הבית יוסף (טור או"ח סי' קעג, אות ג) דוגל בקשר זה. וראו גם שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ד, סי' תרטו.

⁵ על דוגמה לשונית שבה הכפלת אות אחת מאותיות השורש מורה על הקטנה, ראו: שו"ת אפרקסתא דעניא, א, סי' קפא.

⁶ וראו: שו"ת הריב"ש, סי' ריב.

⁷ בסוגיית מסיח לפי תומו דנו משיבים נוספים, ראו: שו"ת הרד"ך, סי' יז; שו"ת גינת ורדים, אבן העזר, כלל ג, סי' יב; שו"ת ויקרא אברהם, אבן העזר, סי' ב; שו"ת חדות יעקב, אבן העזר, סי' ד.

⁸ שו"ת דברי יציב, אבן העזר, סי' נד. אמנם בסופו של דיון הוא הכריע שהקידושין חלים.

⁹ וראו גם שו"ת מהריט"ץ החדשות, סי' לח, בעניין כתיבת "כהן" בגט; שו"ת שבות יעקב, א, סי' קג, בעניין גט של חרש; שו"ת שואל ומשיב, מהד"א, ג, סי' פה; שו"ת משנה הלכות, יד, סי' קטו; שו"ת מבשר, ב, סי' כד, בעניין כתיבת "מדינת ישראל" בגט.

¹⁰ וראו שם בגוף התשובה שמבחין בין הוספה בלשון הקודש להוספה בלעז, ובין הוספה בתפילת יחיד להוספה בתפילת רבים.

מהסכום שהציע. המשיב מבקר קשות את התהליך, ואינו חוסך מילותיו לגנות את המאמיר. לגופו של עניין הוא קובע שבכגון זה נאמר "כל המוסיף גורע" (שו"ת יוסף אומץ, סי' נז).

"כל המוסיף גורע" - לדרשה

אמנם, השימוש ב"כל המוסיף גורע" התרחב מאוד והפך לדרשה בעלמא, גם כאשר כלל לא ברור שאכן נגרם הפסד. כך למשל, בעניין אבלות, שבה נחשב מקצת היום ככולו, קובע רבנו שמחה (מחזור ויטרי, סי' רעה): "וביום שלשים כיון שעבר מקצת היום מותר בתספורת וגיהוץ וכו'. והמוסיף על זה גורע". לכאורה, אין המוסיף מפסיד דבר אלא את עצם התוספת ותו לא. בספר שו"ת יהודה יעלה (יורה דעה, סי' רעח) נשאלה שאלה האם יש להוסיף ולכתוב תגין גם באזכרות (שם ה') שבספר התורה. הוא מורה לאיסור, וחותם באמרו "כל המוסיף גורע". אין נראה מדבריו שאם עשה כן הסופר, נפסל הספר.¹¹ שאלה אחרת היא, האם יש לקרוא גם את התרגום בטעמים? בשו"ת תורה לשמה (סי' תו) נכתב שאין למנהג זה שורש כלל, וכל המוסיף גורע. בספרי האחרונים הלך והתרבה השימוש בדרשה אף ללא משמעותה המקורית. כך כותב בספר שו"ת יד חנוך (סי' לו), בנוגע לעשיית כרים מנוצות של תרנגולים, שדי במה שאסרה תורה, וכל המוסיף גורע. ובספר שו"ת מפענח נעלמים (סי' ד) כתב כן בבטלו את האיסור שהחמירו על עצמן בנות ישראל שלא לטבול "בליל איד שקורין ניטל".¹²

עקבנו אפוא אחר מקורה של הדרשה "כל המוסיף גורע", התחקינו אחר אופן לימודה, ונגענו במקצת השלכותיה ההלכתיות והדרשניות.

פרופ' יוסף ריבלין
המחלקה לתלמוד

¹¹ וראו: שו"ת דברי יציב, אורח חיים, סי' לט, בעניין תגין במזוזה.

¹² וראו דוגמאות נוספות בשו"ת ציץ אליעזר, יט, סי' מו; שו"ת יביע אומר, יו"ד, סי' כ; פד"ר, ח, עמ' קכט.